

HZ. EBÛ BEKİR VE HZ. OSMAN DÖNEMİNDE KUR'ÂN-I KERÎM'İN CEM'İ İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRMESİ

A CRITICAL ASSESSMENT OF THE NARRATIONS ON THE QUR'AN'S
COMPILATION DURING ABÛ BAKR AND UTHMÂN'S PERIODS

HAYRETTİN ÖZTÜRK

DOC. DR. ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

KUR'AN-I KERÎM OKUMA VE KIRAAT İLMİ ANABİLİM DALI

ASSOC. PROF. DR., ONDOKUZ MAYIS UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF READING THE QUR'AN AND QIRAAT SCIENCE

SAMSUN, TÜRKİYE

hayrettin.ozturk55@hotmail.com

<http://orcid.org/0000-0001-6796-2122>

<http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1556029>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
25 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Accepted
19 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Published
Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Aralık / December

Atıf / Cite as

Öztürk, Hayrettin, "Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman Döneminde Kur'ân-ı Kerîm'in Cem'i ile İlgili Rivayetlerin Eleştirel Bir Değerlendirmesi [A Critical Assessment of the Narrations on the Qur'an's Compilation During Abû Bakr and Uthmân's Periods]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 11/2 (Aralık/December 2024): 663-690.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

HZ. EBÛ BEKİR VE HZ. OSMAN DÖNEMİNDE KUR'ÂN-I KERİM'İN CEM'İ İLE İLGİLİ RİVAYETLERİN ELEŞTİREL BİR DEĞERLENDİRMESİ

Öz

Kur'an-ı Kerim, bizzat Yüce Allah (C.C.) tarafından korunmuş ve bu korumanın bir gereği olarak ezberlenip yazılmış ve bir kitapta cem' edilip toplanmıştır. Ancak Kur'an-ı Kerim'in ne zaman ve kim tarafından cem' edilip derlendiği sorusu öteden beri hep zihinleri meşgul etmiştir. Kur'an-ı Kerim'in cem' edilip toplanmasının Hz. Peygamber (a.s.) döneminde gerçekleştiğine işaret eden rivayetler olduğu gibi bu toplamanın Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde olduğunu ifade eden rivayetler de mevcuttur. Ancak klasik yaklaşımlarda ağırlıklı olarak Kur'an-ı Kerim'in toplanma hadisesinin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde olduğu hususu öne çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim metninin tarihi üzerine araştırma yapan ilim adamları kaynaklarla tafsilatıyla ele alınan ve birbiri ile çelişkili olan rivayetlere dayanarak bu mevzuda çok farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Biz daha önce Hz. Muhammed (a.s.) döneminde Kur'an-ı Kerim'in cem'i hadisesini; "Kur'an-ı Kerim'in Hz. Muhammed (a.s.) döneminde hıfzı, kitâbeti ve cem'i hakkında eleştirel bir değerlendirme" başlığı altında ele almıştık. Bu makalede ise tarihsel eleştiri yöntemini uygulayarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman dönemlerinde Kur'an-ı Kerim'in cem'i ile ilgili farklı rivayetleri metin ve isnad açısından bir değerlendirmeye tabi tutacağız. Bu makale iki ana bölüme ayrılmıştır: İlk bölümde, özellikle Buhârî'de yer alan bir rivayet ele alınarak Hz. Ebû Bekir dönemindeki Kur'an-ı Kerim'in cem'i konusu incelenmiş ve Yemâme Savaşı'nın Kur'an-ı Kerim'in cem'ine sebep olup olamayacağı, daha önce bizatihi Hz. Peygamber'in (a.s.) bu görevi ifa edip etmediği, Hz. Ebû Bekir'in yazdırdığı mushafın resmî bir mushaf mı yoksa kişisel bir nüsha mı olduğu ve Ubeyd İbn es-Sabbâk ile İbn Şihâb ez-Zühri gibi râvîlerin güvenilir olup olmadıkları eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. İkinci ana başlık altında ise Hz. Osman döneminde Kur'an-ı Kerim'in cem' edilip toplanması faaliyeti ele alınmış ve burada da tıpkı Hz. Ebû Bekir döneminde olduğu gibi Buhârî rivayeti *metin* ve *sened* açısından değerlendirilmiştir. Metin açısından; Ahzâb sûresinin 23. âyeti, Hafsa Mushaf'ı ve yazıda ihtilaf olayı, Hz. Osman'ın yöntemi, ordular arasındaki anlaşmazlığın niteliği, Hz. Osman'ın ümmeti tek bir yazı üzere toplaması gibi hususlar da alt başlıklar altında incelenmiştir. İsnad açısından da Tirmizî ve Buhârî rivayetleri ele alınarak değerlendirilmiştir. Sonuç bölümünde ise Hz. Ebû Bekir tarafından yazdırılan mushafın resmî bir nüsha değil de kişisel bir nüsha olabileceğine dair deliller sunulmuştur. Bu görüş, söz konusu mushafın Hz. Osman'a değil de Hz. Hafsa'ya verilmesi, sahabe tarafından hiç kullanılmamış olması, ondan kopyaların yapılmaması ve diğer sahabilerin mushaflarıyla karşılaştırılmaması ve nihayetinde kullanılmadan kaderine terk edilmiş olması gibi delillerle desteklenmektedir. Ayrıca bu rivayetin önemli hadis ve tarih kaynaklarında yer almaması, farklı rivayetler arasındaki çelişkilerin bulunması, özellikle Tevbe ve Ahzâb sûrelerindeki âyetlerin ima ettikleri, bu sonuca varılmasına yol açmıştır. Hz. Osman döneminde bu bağlamda neler yaşanmış olabileceği sorusuna gelince; kıraat farklılıkları, Kur'an-ı Kerim'in toplanmasına sebep olan rivayetler, yazılmayan âyetlerin durumu Tevbe ve Ahzâb sûrelerindeki âyetler hakkında birbirini tutmayan çelişkili ifadeler, Hz. Osman döneminde ana rivayette anlatıldığı gibi bir cem' olayının gerçekleşmediğini ancak Hz. Osman'ın yaptığı işin, Müslümanları tek bir yazı sisteminde birleştirerek sahte metinlerin yazılmasına ve Kur'an nüshalarının çoğaltılarak farklı şehirlere gönderilmesine vesile olduğunu göstermektedir. Makale, ayrıca Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber (a.s.) döneminde hıfzedilip yazıldığı ve o hayatta iken cem' edilip derlendiğine dair bir ima içermektedir. Kur'an metninin tarihi üzerine araştırma yapanların, bu noktaya daha fazla odaklanmalarının faydalı olacağı makale yazarının bir önerisi olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur'an, Kur'an-ı Kerim'in Tarihi, Kur'an-ı Kerim'in Cem'i, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman.

A CRITICAL ASSESSMENT OF THE NARRATIONS ON THE QUR'AN'S COMPILATION DURING ABŪ BAKR AND UTHMĀN'S PERIODS

Abstract

The Qur'an's preservation, ensured by Allah, has been achieved through memorization, writing, and compilation into a book. However, the question of when and by whom it was compiled has long intrigued scholars. While some narrations claim the compilation process occurred during the Prophet's (peace be upon him) time, others suggest it took place during the caliphates of Abū Bakr, Uthmān, or Ali. Classical views often highlight the roles of Abū Bakr and Uthmān. Scholars studying the Qur'anic text history offer varied interpretations on the subject, drawing from conflicting narrations mentioned in the sources in detail. In a previous study, we examined the Qur'an's compilation during the Prophet's time. In this article, we will attempt to evaluate the narrations about the compilation of the Qur'an during the time of Abū Bakr and Uthmān through the method of historical criticism, focusing on both the text and the chain of transmission. This article is divided into two sections: the first examines the compilation during Abū Bakr's time, especially a narration from Bukhārī, addressing questions such as whether the Battle of Yamāma was a reason for the compilation of the Qur'an, whether the Prophet himself undertook this task, whether Abū Bakr's *Mushaf* was official or personal, and the reliability of narrators such as 'Ubayd Ibn al-Sabbāq and Ibn Shihāb al-Zuhri. The second section discusses Uthmān's compilation, analyzing the narration from al-Bukhārī in terms of both its text and chain of transmission. The 23rd verse of the *Ahzāb*, the Ḥafsa *Mushaf*, discrepancies in writing, Uthmān's method, the disagreement between armies, and his unification of the Muslim community under a single text were examined under the sub-headings. In this section, the narrations from Tirmidhī and al-Bukhārī have also been evaluated. The conclusion presents evidence that the *Mushaf* commissioned by Abū Bakr may not have been an official copy, but rather a personal one. This opinion is supported by evidence such as the *Mushaf* being given to Ḥafsa and not Uthmān, the fact that this *Mushaf* was never used by the companions, the absence of any copies made from it, and the fact that it was not compared with the *Mushafs* of other companions and was ultimately left unutilized. Additionally, the absence of this narration in important ḥadīth and historical sources, alongside contradictions between different narrations, particularly the implications in the verses from *Tawbah* and *Ahzāb*, leads to this conclusion. Regarding the question of what might have occurred in this context during the time of Uthmān, the variations in *qiraāt*, the circumstances prompting the compilation of the Qur'an, conflicting reports and statements about unwritten verses and verses of *Tawbah* and *Ahzāb* suggest that a formal compilation event, as described in the main narration, did not take place during Uthmān's time. Instead, Uthmān's efforts focused on unifying Muslims under a single writing system, eliminating forged texts, and sending copies of the Qur'an to various cities. The article also implies that the Qur'an was memorized, written down, and compiled during the lifetime of the Prophet. The author suggests that researchers studying the history of the Qur'an would benefit from focusing more on this aspect. The author suggests that researchers studying the history of the Qur'an should focus on this issue.

Key Words: Qiraāt, Qur'an, History of the Qur'an, Collection of the Qur'an, Abū Bakr and Uthmān.

GİRİŞ

Kur'ân, Cebraîl vasıtasıyla Hz. Muhammed'e (a.s.) vahyedilmiş, başta Hz. Muhammed (a.s.) olmak üzere sahâbe önce inen âyetleri ezberlemişler ve yazmışlar sonra da Peygamber'in emriyle âyetleri bulunmaları gereken yere yerleştirilerek tertip ve cem' etmişlerdir. Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen Yemâme savaşı sebebiyle Kur'ân'ı ezberlemiş olan birçok sahâbenin bu ve benzeri savaşlarda yok olacağı endişesi Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i kaygılandırmış, Ömer'in Ebû Bekir'i ikna etmesiyle Zeyd b. Sâbit, Kur'ân'ı cem' etme vazifesiyle görevlendirilmiştir. Zeyd, Kur'ân'ı yazılı olduğu birçok materyalden, insanların hafızalarından toplamış ve tam bir kopyasını hazırlamıştır. Bu Kur'ân nüshası vefatına kadar önce Ebû Bekir, sonra Ömer ve son olarak Hafsa'da kalmıştır.

Hz. Osman zamanında meydana gelen Azerbaycan-Ermeniyeye savaşları esnasında Kur'ân'ın kıraati konusunda ihtilaf ortaya çıkmış, Huzeyfe b. Yemân (ö. 656) bu durumu Osman'a götürerek ümmetin parçalanmasının önüne geçmesini istemiştir. Hz. Osman da Zeyd b. Sâbit (ö. 665) başkanlığında bir komisyon kurdurarak tekrar Kur'ân'ı cem' ettirmiş ve birkaç nüsha hazırlayarak bu nüshaları bir Kur'ân öğretici eşliğinde bazı garnizon bölgelerine göndermiştir. Klasik kaynaklarımızda bu konu özetle bu şekilde yer almaktadır. Ancak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın cem'i ile ilgili bazı rivayetler beraberinde bir tartışmayı da getirmiştir. O da eğer Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir ya da Hz. Osman döneminde cem' edildiği hakkındaki rivayetleri sahih olarak kabul edersek Kur'ân'ın bazı kısımlarının kitap haline getirilmeden önce kaybedildiği,¹ bazılarının da tamamen şans eseri bir şekilde bulunduğunu² da kabul etmek durumunda kalırız ki bu da bizi Kur'ân'ın tahrifi sonucuna götürür. Bu itibarla bu makalede, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın cem'i ile ilgili rivayetler, *metin* ve *isnad* açısından eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulacak ve konu, tarihsel eleştiri yöntemi ışığında değerlendirilecektir.

1. KUR'ÂN'IN HZ. EBÛ BEKİR ZAMANINDA CEM'İ

Hz. Ebû Bekir tarafından cem' edilen mushaf ile ilgili Sahîh-i Buhârî hadisi şöyledir: Mûsâ b. İsmâ'îl, İbrâhim b. Sa'd'dan; Sa'd, İbn Şihâb ez-Zührî'den; Zührî, 'Ubeyd İbn es-Sabbâk'dan ve Sabbâk ise Zeyd b. Sâbit el-

¹ Kur'ân'ın büyük bir kısmının Yemâme savaşında şehit olanlarla birlikte kaybolduğu görüşü için bkz. Ebu Bekr Abdullah b. Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif* (Mısır: el-Matba'atü'r-Rahmâniyye, 1936), 23.

² Kayıp olan Tevbe sûresinin 128-129. âyeti ile Ahzâb sûresinin 23. âyetleri için bkz. Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 11.

Ensârî'den rivayet ettiğine göre Zeyd şöyle dedi: “Yemâme halkı ile yapılan savaştan sonra Ebû Bekir yanına gitmem için bana haber gönderdi. Geldiğimde Ömer b. Hattâb da oradaydı. Ebû Bekir dedi ki: “Ömer bana geldi ve Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur'ân hâfızlarından birçoğu şehit oldu. Ben diğer cephelerde de harplerin şiddetli olup Kur'ân hâfızlarının şehit edilmelerinden dolayı Kur'ân'dan büyük bir kısmın kaybolup gitmesinden endişe ediyorum. Binaenaleyh ben senin, Kur'ân'ın kitap hâlinde toplanmasını emretmeni düşünüyorum.” Ben Ömer'e: “Resûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yaparsın?” dedim. Ömer: “Vallahi bu hayırlı bir iştir” dedi ve bana müracaata devam etti. “Nihayet Allah benim göğsümü bu iş için açtı ve ben de Ömer'in düşündüğü bu işte onun gibi düşündüm.” Zeyd dedi ki: Bu sözlerden sonra Ebû Bekir bana hitaben şunları söyledi. “Sen genç ve akıllı bir erkeksin, biz seni hiçbir kusurla itham etmiyoruz. Sen Resûlullah için vahyi yazıyordun. Binaenaleyh, Kur'ân'ı araştır ve onu bir araya topla!” Zeyd, buna karşı: “Vallahi! Bana bir dağın nakledilmesini teklif etseydiler, bu bana Kur'ân'ı toplama işinden daha ağır olmazdı” dedi. Ben: “Sizler, Rasûlullah'ın yapmadığı bir işi nasıl yapıyorsunuz?” dedim. Ebû Bekir: “Allaha yemin ederim ki, bu hayırlı bir iştir” dedi ve Ebû Bekir bana müracaata devam etti. Nihayet Allah, Ebû Bekir'le Ömer'in akıllarını açtığı ve göğüslerini ferahlandırdığı bu işe, benim de aklımı açtı ve gönlümü ferahlandırdı. Bunun üzerine ben de Kur'ân'ın ardına düşüp gereği gibi araştırdım ve onu yazılı bulunduğu hurma dallarından, ince taş levhalardan ve hâfızların ezberlerinden topladım. Nihayet Tevbe sûresinin sonunu Ebû Huzeyme el-Ensârî'nin yanında buldum. O âyeti ondan başka kimsenin yanında bulamadım. O âyet şu idi: *Andolsun! Size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.*³ Böylece Kur'ân'ın toplandığı sayfeler vefatına kadar Ebû Bekir'de kaldı. Sonra Ömer'de, o da ölünce Ömer'in kızı Hafsa'da kaldı.”⁴

³ Tevbe, 9/128-129.

⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh* (Beyrut: Dâr İbn Kesîr, 1987), 4/1907, (no. 4701); 4/1720, (no. 4402); 6/2629, (no. 6768); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1991), 5, 7, (no. 7995); Ahmed b. Hanbel Ebû 'Abdullah eş-Şeybânî, *el-Müsned* (Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba, ts.), 1/10, (no. 57); Ebû 'İsâ Muhammed İbn İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, ts.), 5/283, (no. 3103); Ahmad b. 'Alî Ebû Ya'lâ, *Müsned* (Damaskus: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984), 1/64, (no. 63); Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif* 12-15; Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 4/513-515, (no. 1230); Ebû Hâtîm Muhammed el-Bustî İbn Hibbân, *Sahîh* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 10/359-362, (no. 4506); Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Mekke: Mektebetü'd-Dâru'l-Bâz, 1994), 2/40, (no. 2202); Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbn Nedîm, *el-Fihris* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 39; Ebû'l-Hasan 'İzzeddin İbnu'l-Esir el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe*, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 1996), 1/477; Ebû 'Amr 'Osmân b. Sa'îd ed-Dânî, *el-Muknî fi ma'rifeti mesâhif-i ehli'l-emsâr* (Damaskus: Dâru'l-Fikr, 1983), 2-4. İmâduddin İsmâil İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân* (Beyrut: 1987), 23-24.

1.1. Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

1.1.1. Yemâme savaşı Kur'ân'ın toplanmasına bir neden midir?

Bu rivayette Kur'ân'ın toplanmasına, Yemâme savaşında şehit edilen hâfızlar gerekçe gösterilmektedir. İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), bu savaşta şehit düşenlerin bir listesini vermiştir.⁵ Ancak Temennâ 'İmâdî, bu listeye atıf yaparak bilinen hiçbir kurrânın bu savaşta şehit düşmediğini,⁶ Rahmâni de Sâlim Mevlâ Ebû Huzeyfe dışında tanınmış hiçbir *kurrânın* bulunmadığını söylemişlerdir.⁷ Râmyâr⁸ da çok sayıda *kurrâ* ve Kur'ân'ın kopyasının olduğunu söyleyerek Yemâme savaşının Kur'ân'ın toplanmasının bir nedeni olamayacağını ifade etmiştir.

Bu savaşta şehid olanların adedi hususunda elimizde çok kesin bir sayı yoktur. Farklı kaynaklarda bunların sayıları hakkında şu bilgiler verilmektedir: En eski İslâm tarihçilerinden olan Halife İbn Hayyât⁹ (ö. 240/854-855), Muhâcirlerden; 24 ve Ensar'dan da 34 kişinin ismini vermektedir. Belâzürî¹⁰ (ö. 279/892-893) bu sayının 700 ile 1700 arasında olduğunu; Taberî¹¹ (ö. 310/923) ve İbnü'l-Esîr¹² (ö. 630/1233) Mekke ve Medine'den toplam 660 kişinin şehit olduğunu söylemektedir. Kurtubî (ö. 671/1273), 700 *kurrânın* şehit olduğunu,¹³ İbn Kesîr (ö. 774/1373) bu sayının 500 olduğunu,¹⁴ İbn Hacer¹⁵ (ö. 852/1449) 700'den fazla olduğunu, Kastalânî¹⁶ (ö. 923/1517) 70, Leone Caetânî (ö.1935 M) 151 kişi olduğunu söylemektedir.¹⁷ Bazı rivayetlerde Ensar'dan 70, Muhâcirlerden 70 ve Araplardan 500 kişinin şehid olduğunu

⁵ Ebü'l-Hasan İzzeddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1415 H), 2/223-224.

⁶ Temennâ 'İmâdî Mucibî Puhlvârvî, *Cem'u'l-Kur'ân* (Karaçi: Rahmân Publisihing Trust, 1994), 128-130; Shehzad Saleem, *Collection of the Qur'ân: A Critical and Historical Study of Al-Farâhî's View*, ('A thesis submitted to the University of Wales Lampeter in fulfilment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy': 2010), 78.

⁷ 'Abdullatif Rahmâni, *Târihu'l-Kur'ân* (Lahor: Şah Ebü'l-Hayır Akademi, 1403/1982), 128-129; Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 78.

⁸ Mahmûd Râmyâr, *Târihu'l-Kur'ân* (Lahore: Misbâhu'l-Kur'ân trust, 1421 H), 291-293.

⁹ Halife İbn Hayyât, *Târih* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1995), 55-60.

¹⁰ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İmiyye, 1978), 102.

¹¹ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mulûk*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, ts.), 2/283.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/223.

¹³ Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Dâru'ş-Şu'ab, ts.), 1/50.

¹⁴ İbn Kesîr, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 34.

¹⁵ Ebu'l-Fadl Ahmed b. 'Ali b. Hacer el- 'Askalânî, *Fethu'l-bâri* (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l- 'Arabî, 1988), 9/9.

¹⁶ Ebu'l- 'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâdü's-sânî li şerhi sahihi'l-Buhâri*, (Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsi'l- 'Arabî, ts.), 7/163.

¹⁷ Leona Caetani, *Annali Dell' İslâm* (Milano: 1905), 9/232-273.

söylemişlerdir.¹⁸ Halife İbn Hayyât, Belâzürî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr şehitlerin isimlerini verirken diğerleri sadece sayı vermektedir.¹⁹

Görüldüğü gibi tarihçiler de bu hususta farklı görüşlere sahiptirler. Bu savaşta ne kadar insan öldüğü konusunda bilgimiz olmamakla birlikte mevcut listede de bir iki istisna dışında şehit olanların hiçbirinin kurrâ olduğu bilgisine ulaşamıyoruz. Bunlar içinde en tanınmış Sâlim Mevlâ Huzeyfîdir.²⁰ Bu savaşta Yemâme savaşından kısa bir süre önce Müslüman olan, Tay ve Cedile kabilesinden binden fazla süvari Müslümanlara katılmıştı. Bunlar, Kur'ân'dan hiçbir şey bilmiyorlardı.²¹ Üstelik Kur'ân'ın binlerce hâfızı ve binlerce yazılı nüshaları evlerde bulunurken yetmiş sahabenin Yemâme'de şehit edilmesiyle Kur'ân nasıl kaybolabilirdi ki?²²

1.1.2. Peygamber Efendimiz'in yapmadığı iş

Temennâ 'İmâdî'ye göre, Kur'ân'ın cem'i ile ilgili rivayet çelişkilerle doludur. Meselâ; Hz. Ebû Bekir Ömer'e diyor ki; "Peygamber'in yapmadığı bir işi nasıl yaparsın?" Bu sözü söyledikten sonra ikna oluyor ya da Ömer onu ikna ediyor ve Zeyd b. Sâbit'i çağırıyor. Ona Kur'ân'ı toplamasını söylüyor. Bu sefer Zeyd, Ebû Bekir ve Ömer'e aynı şeyi soruyor: "Nebî'nin (a.s.) yapmadığı işi nasıl yapacaksınız?" Şimdi gerçekte Nebî (a.s.) hayatta iken Kur'ân'ı yazdırmamış mıydı? Peygamber Efendimiz (a.s.) Kur'ân'ı yazma emri vermedi mi? O'nun zamanında Kur'ân yazılıp okutulmuyor muydu? Birinci halife ve Zeyd bundan habersiz miydi? O zaman Hz. Ebû Bekir, Zeyd b. Sâbit'e; "Sen Allah'ın resulü için vahiy yazardın" diye niçin söylemişti? Hz. Muhammed (a.s.) Kur'ân'ı kitap şeklinde yazdırmamıştı sözü İslâm Tarihi'nde söylene söylene meşhur edilmiştir. Fakat bu sözleri rivayet edenler şunu neden hiç düşünmezler ki Araplarda nübüvvetten önce Ehli Kitap'tan insanlar yaşamaktaydı ve onların kitapları vardı ve kitaplarını kendi elleriyle yazıp insanlara yayarlardı? Kur'ân; "Elleriyle kitaplarını yazarlardı"²³ diye şahadet etmektedir. Tevrât, İncil ve Zebûr yazılı halde bulunmaktaydı. Şâirler; yüzer, yüz ellişer beyitten oluşan kasideleri yazıp Kâbe'ye yapıştıırarlardı. Buhârî'nin rivayeti ve Zeyd b. Sâbit'in; "Biz Efendimizin yanında oturup rik'âlardan Kur'ân'ı toplardık"²⁴ sözü bu söylenenleri yalanlamaktadır.²⁵ Bu hadisten

¹⁸ Muhammed Bâkır Huccetî, *Târihu'l-Kur'ân*, (Tahran: ts.), 238.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 77-81

²⁰ Ebu'l-Hasan İzzeddin İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrut: Dâru Beyrut, 1965), 2/366-7; 'İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 128-130; Rahmânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 128-129.

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/319.

²² 'İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 186; Rahmânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 129.

²³ el-Bakara, 2/79.

²⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. 'Abdullah el-Hâkim, *el-Müstedrek 'ale's-sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l- Kütubi'l- 'İlmiyye, 1990), 2/249, (no. 2900).

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. 'İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 186-187; Rahmânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 129.

anlıyoruz ki; Zeyd b. Sâbit ve arkadaşları, Nebî (a.s.) zamanında Kur'ân'ı kâğıt parçaları üzerine aktarırlardı. Bu şöyle olurdu; bir kâtip veya birkaç kâtip ilk önce şiraze edilmemiş, ciltlenmemiş kâğıtlara yazarlardı. Zeyd b. Sâbit ve diğer sahâbeler bu kâğıt ve derilerde yazılı âyetleri, ciltlenmiş bir kitap şeklinde Nebî'ye (a.s.) arz ederlerdi ve her sahâbe kendi nüshasını ondan yazıp evine götürürdü. İşte bu yüzdendir ki her sahâbenin yanında Kur'ân kitap şeklinde bulunmaktaydı. Peygamber Efendimiz de sahâbelerine kitaba bakarak okumalarını telkin eder, yolculukta kitabı yanlarında götürmekten menederdi. Bu kâğıtlar (rik'a), "rakkin menşur"dan olup Nebî (a.s.) onlar üzerine Kur'ân'ı yazdırırdı.²⁶

1.1.3. Hz. Ebû Bekir'in mushafı resmî bir mushaf mıdır yoksa şahsî bir mushaf mıdır?

Eğer Hz. Ebû Bekir kendine özel bir mushaf hazırlamışsa bu tartışmaları yapmaya gerek yoktur. Ancak bu çalışma resmî seviyede gerçekleştirilirse, o zaman şu soru ile karşı karşıya kalırız; Neden ilk halife Hz. Ebû Bekir ve ikinci halife Hz. Ömer bu Kur'ân kopyasını resmî kopya haline getirmek için girişimde bulunmadı?

Diğer bir soru da bu mushafın muhafazası ile ilgilidir. Eğer bu mushaf, resmî bir mushaf ise neden Ömer'in vefatından sonra Hz. Osman'a değil de Hz. Ömer'in kızı Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hafsa'ya teslim edildi? Hz. Osman da bu mushafı Hafsa'dan, Ermenistan ve Azerbaycandaki karışıklıklara kadar istemedi. Buhârî hadisi bize bu mushafın Hz. Osman yerine Hafsa'ya verildiğini söylemektedir. Eğer bu mushaf resmî statüde olsaydı önce 6 kişilik halîfeyi seçen heyete sonra da Hz. Osman'a verilmeliydi. Her hâlükârda bu mushafın Beytülmal'e iade edilmesi gerekirdi. Bunlar 'İmâdî'nin görüşleridir.²⁷ Rahmânî de şunları söylemektedir: Eğer halîfe Ebû Bekir bu Kur'ân'ı yazdırdıysa, bunu Beytülmal'ın gelirleriyle yazdırmış olmalıdır. Çünkü halîfelikten altı ay sonra halîfenin masrafları Beytülmal tarafından karşılanmaya başlanmıştı. Diğer taraftan eğer bu mushaf, halîfenin kendi malı olsaydı, kesinlikle varislerine kalırdı. Halîfe Ebû Bekir'in Beytülmal'da bıraktığı ve ikinci halîfeye teslim edilen eşyaların listesinde bu Kur'ân'ın adı geçmediğine göre Ebû Bekir bu mushafı, kendi parasıyla yazdırmış ve ikinci halîfeye son zamanlarında hibe etmiş olmalıdır. Ancak bu hediye kanıtlayan bir belgeye de rastlamıyoruz. Sonuç olarak, bu Kur'ân'ın yazılmasının iki yolu olabilir: Birincisi bu mushafın fiyatını birinci halîfe kendi cebinden öder, ikincisi Beytülmal'dan öder. Ve

²⁶ 'İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 189-190.

²⁷ 'İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 200-201

olaylar ise bu iki duruma da aykırıdır.²⁸ Temennâ 'Îmâdî, Rahmânî, Shehzad Saleem ve 'Âmilî bunu dillendirmektedir.²⁹ Bir başka husus da şudur; Hz. Osman, mushafları çoğaltırken Hafsa'daki mushafı istedi ve Hafsa onu teslim etmede gönülsüz davrandı. Eğer bu mushaf, devletin resmî mushafı ise Hafsa neden isteksiz davranmıştır? Ayrıca Hz. Osman, mushafı aldıktan sonra neden onu tekrar Hafsa'ya vermiştir? Bu mushaf resmî mushaf ise Osman'da kalması gerekmez miydi? Daha sonra Hafsa ölünce mushafa el konulmuş ve yok edilmiştir.³⁰

İkinci bir husus da şudur ki; bu mushaf hiçbir zaman İslâm topraklarında yazılmaya ve okunmaya mecbur kılınmamıştır. Hz. Ömer döneminde bütün İslâm topraklarına Kur'ân'ı öğretmek üzere öğretmenler gönderilmesine rağmen bu mushafın kopyaları çıkarılarak gönderilmemiştir. Aynı zamanda hiçbir Müslüman bu orijinal nüshadan kendi kopyasını yapma isteği ile ortaya çıkmamıştır.³¹ O dönemde bazı şehirlerde Ebû Bekir'in mushafı kadar himaye görmemesine rağmen Abdullah b. Mes'ud ve Übey'in Kur'ânları vardı. Eğer halifenin elinde resmî bir Kur'ân kopyası olmuş olsaydı, bu topraklarda sahâbe mushafları yerine resmî mushafın kopyaları okunurdu? Ayrıca Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde resmî bir mushaf olsaydı Hz. Osman döneminde Kur'ân'ın çoğaltılması ile ilgili tartışmalar yaşanmazdı. Hz. Ömer'in recm ayetindeki ısrarı da resmî bir mushafın olmadığını göstermektedir. Bu iddia ve sorulara tatmin edici bir cevap bulamadığımız takdirde resmî bir mushafın varlığından söz etmemiz mümkün gözükmemektedir.

1.1.4. Cem' işinde yöntem sorunu ve rivayetin garipliği

Temennâ 'Îmâdî ve Abdullatîf Rahmânî, Kur'ân'ın cem' işinin sadece Zeyd b. Sâbit'e verilmesinin garip bir rivayet olduğunu ifade etmişler ve iki soruya cevap aramışlardır:

Birincisi; Hz. Ebû Bekir işlerini istişare ile yapardı. Önemli işlerde danıştığı *şûrâ* üyeleri vardı. Fakat bu meselede Osman, Ali, Abdurrahman b. Avf ve Muaz b. Cebel gibi *şûrâ* üyelerine hiç danışılmadı. Bu konu sadece Ebû Bekir, Ömer ve Zeyd arasında tartışıldı.³² Bu rivayetin *isnad* zinciri kontrol edildiğinde zayıf bir rivayet olduğu ortaya çıkar. Hadis ilminde bu tür bir rivayet *garib*³³ olarak isimlendirilir. Bu rivayeti sadece Zeyd b. Sâbit

²⁸ Rahmânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 130-131.

²⁹ 'Îmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 200-201; Rahmânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 131; Ali Kûrânî el- 'Âmilî, *Tedvinü'l-Kur'ân* (Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerim, 1418 H), 301-305; Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 88.

³⁰ 'Îmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 264, 344.

³¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Rahmânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 120-122, 132.

³² Rahmânî, *Târîhu'l-Kur'ân*, 118-120; 'Îmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 181.

³³ Bkz. Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-hâsis şerhu ihtisâri'l-ulûmi'l-hadis* (Kahire: Dâru't-Türâs, 1979), 141.

nakletmektedir. Zeyd'den Ubeyd İbn es-Sebbâk ve ondan da İbn Şihâb ez-Zühri aktarmaktadır. Yani bu kadar önemli bir rivayet sınırlı sayıda insan tarafından bilinmektedir. Bu oldukça gariptir.³⁴

İkincisi; Kur'ân'ın cem' işi çaba gerektiren önemli bir görevdir. Bir tek kişi tarafından başarılacak bir görev değildir. Kur'ân hâfızlarından oluşan bir heyet tarafından yapılması gereken bu iş için sadece Zeyd görevlendirildi. Übey b. Ka'b *arza-i ahîrede* bulunmuş Kur'ân'ı hem yazmış hem de ezberlemiş bir sahabe idi ve Medine'de bulunuyordu. Hz. Muhammed (a.s.) tarafından hâfızların piri kabul edilen Übey'in bu heyette yer almaması tuhaftır.³⁵

Burada İmâdî, şu soruları sormaktadır. Hz. Ömer bu kadar büyük bir işi neden yalnızken Hz. Ebû Bekir'e söylemiş? Sonra Hz. Ebû Bekir neden sadece Zeyd b. Sâbit'i çağırmış? Zeyd, Ebû Bekir tarafından görevlendirildiğini neden uzun zaman kimseyle paylaşmamış da seneler sonra gelen Ubeyd İbn es-Sabbâk'a söylemiş! Bu rivayet sırlı bir şekilde 100 sene devam etmiş ve Zeyd, iki yaşındaki çocuk Ubeyd İbn es-Sabbâk'a ve o da Zühri'ye söylemiştir. Zühri de bir asır geçtikten sonra bu sır perdesini kaldırmış, yüzlerce talebeleri arasından sadece Yûnûs, Şuayip, İbrâhîm, Abdurrahmân b. Hâlid gibi dört güvenilir talebelerini, yüz senedir tek bir kaynakla gelen bu sırda sırdaş yapmıştır. Bu dördünün de Zühri dışında yirmilerce şeyhleri vardır ancak hiçbiri başka bir şeyhine onun hakkında biz Kur'ân'ın cem'i hakkında Zühri'den böyle işittik, siz onun hakkında bir şey bilir misiniz? Diye hiç sormamışlardır.³⁶ Bu rivayet, sadece Zeyd b. Sâbit tarafından bize bildirildiği, ondan Ubeyd İbn es-Sabbâk ve ondan da İbn Şihâb ez-Zühri naklettiği için garip bir rivayettir. Bu da bizi rivayetin zayıflığına ve Ebû Bekir döneminde resmî bir mushafın olmadığı sonucuna götürür.³⁷

1.1.5. Tevbe sûresinin son iki âyeti ve Huzeyme

Buhârî'nin, Cem'ul-Kur'ân Bâbı'nda Tevbe sûresinin son âyetlerini bulan kişinin ismi Ebû Huzeyme el-Ensârî olarak geçmektedir. Aynı hadis, az bir farkla Buhârî, Kitâbu't-Tefsîr Bâbı'nda Tevbe sûresi bağlamında zikredilmiştir, orada ismi geçen kişi Huzeyme el-Ensârî'dir. Buhârî'nin Kitâbu'l-Ahkâmı'nda cilt 6, sayfa 1067'de Tevbe sûresinin 128-129. âyetlerini getiren kişinin ismi de Huzeyme ya da Ebû Huzeyme olarak geçmektedir. Üç tane Buhârî hadisi

³⁴ Daha fazla detay için bakınız. İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 120-151

³⁵ Rahmânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 119.

³⁶ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 182-184.

³⁷ Ebu'l-Haccâc Yusuf b. ez-Zekî el-Mizzî, *Tezhibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 10/26-27. Temennâ İmâdî, Zeyd'in Ubeyd'in hocası olmadığını söylemiştir. Bkz. İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 2/358-361; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/252.

ve üçünde de isimler farklıdır.³⁸ Bu son hadiste, önceki iki hadiste olmayan “Onu sûredeki yerine koydum” ifadesi de yer almaktadır.³⁹

Bu şahıs kimdir? Huzeyme ya da Ebû Huzeyme mi? Veya Huzeyme el-Ensârî mi?

Bazı rivayetlerde adının Ebû Huzeyme olduğu,⁴⁰ bazılarında Huzeyme olduğu,⁴¹ bazı rivayetlerde ikisinden biri olduğu,⁴² bazı rivayetlerde Ensâr'dan biri olduğu⁴³ bir başka rivayette de Hâris b. Huzeyme olduğu⁴⁴ ifade edilmektedir.

İbn Hacer,⁴⁵ el-Aynî ve Kastalânî⁴⁶ Hz. Ebû Bekir'in Kur'ân'ı cem' etmesi esnasında Tevbe sûresinin son iki âyetinin Ebû Huzeyme'de⁴⁷ bulunduğu ve Ahzab sûresinin ilgili âyetinin de Hz. Osman'ın toplaması esnasında Huzeyme'de⁴⁸ bulunduğu görüşünü tercih ederler. Ebû Ubeyd, Ebû Şâme, Suyûtî ve Zurkânî de bu görüşü savunmaktadırlar.⁴⁹ Fakat ed-Dâni bu görüşlerin tam zıddını söylemektedir.⁵⁰ Ona göre Tevbe sûresinin iki âyeti Huzeyme b. Sâbit'te ve Hz. Osman zamanında, Ahzâb sûresinin âyeti de Ensâr'dan adı verilmeyen birinde ve Hz. Ebû Bekir zamanında bulunmuştur.⁵¹

Eğer Tevbe sûresinin âyetlerinin bulunduğu kişi Huzeyme'lerden biri ise, o zaman şu sorular ortaya çıkar:

(1) Tevbe sûresinin son iki âyeti bu Huzeyme'lerden birinde bulunmuşsa diğerleri nerededir?

(2) Zeyd, Hz. Ebû Bekir dönemindeki cem' esnasında Tevbe sûresinin

³⁸ Rivayetlerin metni ve detaylı bilgi için bkz. 'Imâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 132-134.

³⁹ 'Alâ'uddîn 'Ali el-Müttakî b. Hişâm ed-Dîn el-Hindî, *Kenzü'l- 'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, tsh. Şeyh Bekri Hayyânî, (Beirut: 1985), 582.

⁴⁰ Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, 4/1907, (no: 4701).

⁴¹ Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, 4/1720, (no. 4402).

⁴² Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, 2/2629, (no. 6768).

⁴³ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'l-mesâhif*, 14; Dâni, *el-Mukni' fi ma'rifeti mesâhif-i ehli'l-emsâr*, 2-4.

⁴⁴ Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 38; Hanbel, *Müsned*, 1/199, (no. 1715).

⁴⁵ İbni Hacer, *Fethu'l-bârî* 9/12, 17.

⁴⁶ Badruddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el- 'Aynî, *'Umdetü'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî 'Arabî, ts.), 20/17; Ebü'l- 'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâdü's-sâni li şerhi sahihi'l-Buhârî*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî 'Arabî, ts.), 7/164.

⁴⁷ Tam adı Ebû Huzeyme b. Evs b. Zeyd b. Eşram b. Sa'lebe b. Ğânim b. Mâlik b. en-Neccâr. Bedir savaşına ve diğer savaşlara katılmış ve Hz. Osman zamanında ölmüştür. Bkz. Ebû 'Abdullah Muhammed İbn Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (Beirut: Dâr Sâdir, ts.), 3/490; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* 9/12.

⁴⁸ Huzeyme b. Sâbit (ö. 37 H), Peygamber Efendimizin sahâbelerindendi. Peygamber Efendimiz onun şahitliğini iki kişinin şahidliğine denk kabul etmişti. Bedir, Uhud ve Mekke'nin fethi ve diğer savaşlarda bulunmuştu. Bkz. Yusuf b. 'Abdullah b. Muhammed b. 'Abd'l-Berr, *el-İstîâb fi ma'rifeti'l-ashâb* (Beirut: Dâru'l-Cil, 1412 H), 2/448; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* 9/12.

⁴⁹ Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâ'ilu'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991), 154; Şihâbüddîn 'Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 60-61; Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Kemâleddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Sâbık ed-Dîn es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Baydâr: Menşûrât er-Radi, 1349 H), 1/203, 209; Muhammed 'Abdu'l-Azîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l- 'ırfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, (Beirut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1998), 1/204.

⁵⁰ Dâni, *el-Mukni'*, 3-4

⁵¹ Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 17.

son iki âyeti hariç diğer tüm âyetleri bulduğunu vurguluyor; eğer bu iddia doğruysa sonradan hiçbir kayıp âyet olmaması gerekirdi. Hz. Osman döneminde bir âyet daha bulunduğuna göre Ebû Bekir döneminde yazılan bu mushafın uygun şekilde kontrol edilmediği veya sahâbenin bu âyeti okumadığı anlamına gelir. Hz. Ebû Bekir döneminde hiç kontrol edilmemiş ve Hz. Ömer de hilafeti esnasında bu âyeti hiç okumamış aksi takdirde hata tespit edilirdi. Hayatta pek çok sahâbe olmasına ve sahâbede bu kadar çok mushaf olmasına rağmen bu nasıl olur da gözden kaçabilir?

(3) Hz. Osman'ın Kur'an'ı cem'i rivayetinde Ahzâb sûresinin eksik âyeti, şahitliği iki kişinin şahitliğine denk sayıldığı için kabul edildi. Hz. Ebû Bekir dönemindeki toplama esnasında Tevbe sûresinin eksik âyetleri sadece Ebû Huzeyme'de bulunduğu ve Ebû Huzeyme'nin tanıklığı da iki kişinin şahitliğine denk sayılmadığı için, Zeyd ikinci bir şahit olmadan âyeti neden kabul etti? Eğer ikinci şahit, Zeyd ise aynı durum Hz. Osman zamanında niçin geçerli kabul edilmeyerek Huzeyme'nin tanıklığına başvuruldu?

Temennâ 'Imâdî, Huzeyme ya da diğer Huzeymeler ile ilgili rivayetlerin hiçbirine kesinlikle güvenilemeyeceğini söylemiştir.⁵² 'Imâdî'yi şu hakikat de desteklemektedir; Tevbe sûresinin tamamı Hz. Peygamber tarafından bir topluluğa bildirilmiş ve daha sonra Hz. Ali tarafından Hicretin 9. yılında hacılara okunmuştur.⁵³ İbn Hacer el-Askalânî; Ömer, Zeyd b. Sâbit, Osman ve Übey b. Kâ'b'ın da bu âyetleri bildiklerini nakletmektedir.⁵⁴ Ayrıca Übey b. Kâ'b, Nebî'nin (a.s.) Tevbe 128 ve 129. âyetleri kendine okuttuğunu söylemektedir.⁵⁵ İbn Abbas da Tevbe sûresinin son iki âyetinin en son inen âyet olduğunu ifade etmekte⁵⁶ ve âyette geçen "*enfüsiküm*"ü, "güç bakımından sizin en büyüğünüz" olarak tefsir etmektedir. Ebu Ca'fer er-Râzî, Tevbe sûresinin son kısmını Übey b. Kâ'b'ın, Huzeyme b. Sabite imlâ ettirdiğini, Hz. Osman'ın da buna şahit olduğunu⁵⁷ rivayet etmektedir. Hz. Muhammed'in (a.s.) Zeyd ve Übey'in de içinde bulunduğu bir topluluğa Kur'an'ın tamamını okumuş olduğu ve yanlarında yazılı olarak bulunduğunu göz önünde bulunduracak olursak, bu iki âyetin sadece bir kişide bulunuyor olması nasıl kabul edilebilir?

⁵² 'Imâdî, *Cem'ül-Kur'an*, 147-148.

⁵³ Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, 4/1586 (no: 4106); 1/144 (no: 362; Rahmâni, *Târîhu'l-Kur'an*, 119.

⁵⁴ Şihabüddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. İbnü'l-Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bâri* (Kahire: Dâru'r-Reyyân, 1987), 8/632.

⁵⁵ 'Imâduddîn Ali b. Muhammed es-Sehavî, *Cemalu'l-kurrâ' ve kemâlül-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevâb, (Mekke: ts.), 87; Ömer Lutfi el-'Âlim, *el-Müsteşrikün ve'l-Kur'an*, (Malta: 1991), 171.

⁵⁶ Celâleddin Abdurrahman Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-Itkân fi 'ulûmi'l-Kur'an* (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1987).

⁵⁷ İbni Kesîr, *Fedâilül-Kur'an*, 28.

1.1.6. Rivayetin bazı önemli hadis ve tarih kitaplarında yer almaması

İmâdî, bu rivayetin hem Müslim'in (ö. 261 H) Sahih'inde hem de hadis alanında en eski kanonik eserlerden biri olan İmâm Mâlik'in (ö. 179 H) el-Muvatta'asında bulunmamasının çok önemli olduğunu zira İbn Sihâb ez-Zührî'nin, İmâm Mâlik'in öğretmenlerinden biri olduğu ve Muvatta'ada da İmâm Mâlik'in İbn Sihâb ez-Zührî'den kaydettiği birçok rivayet bulunmasına ve üstelik Kur'ân hakkındaki rivayetler üzerine bir bölüm de içermesine⁵⁸ rağmen Kur'ân'ın cem' ile ilgili bir rivayetin yer almadığını ifade etmektedir.⁵⁹

Shehzad Saleem de Müslim'in, *el-Câmiu's-Sahîhi*'nde İbn-i Şihâb ez-Zührî'den gelen çok sayıda rivayet olmasına rağmen, Zührî'nin Kur'ân'ın toplanması ile ilgili rivayetlerinden hiçbirisini kayda geçirmemesinin garip olduğunu,⁶⁰ diğer taraftan İslâm tarihinin en eski kaynaklarından sayılan İbn Sa'd'ın (ö. 230 H) *Tabakât* ve İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310 H) *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eserlerinde, Halife İbn Hayyât'ın (ö. 240 H) *Târihi*'nde, Ömer b. Şebbe'nin (ö. 262 H) *Târihu'l-Medîne*'sinde, Muhammed b. İshak el-Fakih'in (ö. 275 H) *Ahbâru Mekke*'sinde, İbn Kuteybe'nin (ö. 276 H) *el-Mâârif*'inde bu rivayetten bahsedilmediğini⁶¹ söylemektedir.

1.2. Rivayetin Sened Açısından Değerlendirilmesi

Kur'ân'ın cem'i ile ilgili rivayet bize Zührî kanalı ile gelmektedir. Zührî de bunu sadece Ubeyd İbn es-Sabbâk'tan rivayet etmiş ve o da yalnızca Zeyd b. Sâbit'ten rivayet etmiştir. O yüzden Ubeyd ve Zührî'nin halinden haberdar olmak gerekir.

1.2.1. 'Ubeyd İbn es-Sabbâk (50-118 H)

Temennâ İmâdî bize; 'Ubeyd'in, meçhûlu'l-hal/bilinmeyen bir şahıs olduğunu, selefleri hakkında da hiçbir şey bilinmediğini, Tâif'li olduğunu ancak hayatı hakkında İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında sadece bir satırlık bilgi olduğunu,⁶² yaptığı bütün rivayetlerin kusurlu ve Zeyd b. Sâbit'ten yaptığı rivayetin durumunun da aynı olduğunu bildirmektedir. İmâdî, *Tezkiretü'l-Huffâza* dayandırdığı bir görüşe göre 'Ubeyd İbn es-Sabbâk'ın hicrî 115 yılında hayatta olduğunu, 118 yılında ve 68 yaşında vefat ettiğini⁶³ söylüyor.

⁵⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, (Kahire: Dâru İhyâit-Türâsî'l- 'Arabî, ts.), 1/65; 1/199-221.

⁵⁹ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'an*, 205; Hayreddin Zerkeli, *el-Alâm*, (Beyrut: Dâru'l-İlm al-Malâyîn, 1992), 5/257; 7/136.

⁶⁰ Saleem, *Collection of the Qur'an*, 100.

⁶¹ Saleem, *Collection of the Qur'an*, 101-104.

⁶² İmâdî, *Cem'u'l-Kur'an*, 120.

⁶³ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'an*, 120.

Ubeyd İbn es-Sabbâk'ın doğumu yaklaşık hicrî 50 yılındadır. 'Imâdî, İbni Hacer'e atıfla; Zeyd b. Sâbit'in ölüm tarihinin hicrî 45, 48 ve zayıf bir kavle göre 52 olduğu hususunda tartışma olduğunu, bu sebepten Zeyd b. Sâbit öldüğünde 'Ubeyd İbn es-Sabbâk'ın daha doğmadığını ifade ediyor. Bu rivayetlerin en zayıfı olan h. 52 yılını alsak bile Zeyd öldüğünde 'Ubeyd, iki yaşından daha büyük değildi. Bu durumda Zeyd b. Sâbit'ten onun vasıtasız rivayeti sahih olamaz⁶⁴ diyor. Yani 'Ubeyd İbn es-Sabbâk, Zeyd b. Sâbit'le hiç karşılaşmamıştır. Bu sebepten 'Imâdî'ye göre rivayet zinciri *munkatî'*dir.⁶⁵

Diğer taraftan 'Imâdî, 'Ubeyd İbn es-Sabbâk'ın talebelerinin (Sehl b. Huneyf, Müslim b. Ma'bed, Yezid b. Ca'diye ve Sa'id b. 'Ubeyd İbn es-Sabbâk) İbni Hacer tarafından kusurlu kabul edildiğini,⁶⁶ onlardan birinin de Zührî olduğunu, Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem'i ile ilgili rivayeti sadece kendisinin Hz. Zeyd'den rivayet ettiğini ve onu Buhârî'nin yardımıyla bütün dünyaya mütevatir haber gibi kati' olarak ispatlamayı başardığını⁶⁷ iddia etmektedir.

'Ubeyd hakkındaki 'Imâdî'nin bu olumsuz görüşlerine rağmen onu güvenilir bir insan olarak kabul edenler de olmuştur ki bunların başında Müslim,⁶⁸ el 'İclî,⁶⁹ İbn Hibbân⁷⁰ ve İbn Hacer⁷¹ gibi otoriteler gelmektedir.

1.2.2. İbn Şihâb ez-Zührî⁷² (ö. 124 H)

Tam ismi, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim b. 'Ubeydullâh İbn Şihâb ez-Zührî'dir (ö. 124/742). 'Imâdî'ye göre, İbn Şihâb ez-Zührî (52-124 H), Ricâl ehli tarafından güvenilir bir kişi olarak kabul edilmekte birlikte buna karşıt deliller de vardır. Hz. Ayşe'yi⁷³ küçümseyen birçok hadisin isnâd zincirinde ismi geçmektedir. Bu onun kişiliği hakkındaki şüpheleri artırmaktadır. Bu sebepten onu *idrâc*⁷⁴ *tedlis*⁷⁵ ve *irsâl*⁷⁶ yapmakla suçlayanlar

⁶⁴ 'Imâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 150-151.

⁶⁵ 'Imâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 120

⁶⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. 'Imâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 125-126.

⁶⁷ 'Imâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 126.

⁶⁸ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *et-Tabakât* (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1991), 1/233.

⁶⁹ Ahmed b. 'Abdullah b. Sâlih el- 'İclî, *Mârifetü's-sikât* (Medine: Mektebetü'd-dâr, 1985), 2/116.

⁷⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *es-Sikât* (y.y.: Dâru'l-Fikr, 1975), 5/133.

⁷¹ Ebû'l-Fadl Ahmed b. 'Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takribü't-tehzib* (Riyad: 1421/2000), 1/649, (hadis no: 4404).

⁷² Temennâ 'Imâdî, *İmâm Zührî ve İmâm Taberî*, (Karaçi: Rahmân Publishing Trust, 1994); Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 107-110.

⁷³ Bkz. Hâlid Mes'ûd, "Muhammad İbni Şihâb ez-Zührî", *Tedebbür*, No. 21 (1987), 7-9.

⁷⁴ Hadis ilminde bu ifade, ona ait olmayan bir şeyin herhangi bir uyarı yapılmadan hadise eklenmesi anlamına gelir. Bkz. Mahmûd Tahhân, *Teysiru mustalihü'l-hadis*, (Karaçi: Kadîmî Kütüb Hânah), 102.

⁷⁵ Isnad'da tedlis, rivayeti aktaran kişinin, rivayeti doğrudan bahsettiği kişiden almadığı halde doğrudan almış gibi aktarmasıdır. Bkz. Ebû 'Amr Takıyyüddin İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, (Dimaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1986), 72.

⁷⁶ İrsâl, Tâbiinden önceki kişiden isnadın başlangıcında bahsedilmemesidir. Bkz. Tahhân, *Teysir*, 70.

olmuştur.⁷⁷ *İdrâc*, bir gizleme ve sahtekârlıktır ve bir şeyi onu söylememiş kimseye atfetmedir. *Tedlîs*, yalanın kardeşi kabul edilmiş ve *irsâl* de makbul hadis şartlarını yerine getirmediğinden otoriteler tarafından zayıf kabul edilmiştir.⁷⁸

İmam Şâfiî ve Dârakutnî; İbn Şihâb ez-Zühri'yi *tedlîsle*⁷⁹ suçlamışlardır. Ebu Dâvûd; Zühri'nin rivayet ettiği ikibin ikiyüz hâdisin yalnızca yarısının *müsned*,⁸⁰ gerisinin *mürsel*⁸¹ olduğunu, Yahya b. Sa'îd el-Kattân; onun *irsâlinin* "rüzgâr gibi"⁸² bir değerinin olmadığını, istediği zaman bir ravinin ismini açıkladığını ve istediği zaman ismini gizlediğini,⁸³ İmam Şâfiî; onun Süleyman b. Erkâm gibi güvenilir olmayan bir kimseden rivayet ettiğini,⁸⁴ Buhârî; bir hadisi rivayet ederken, çoğu kez kendinden cümleler eklediğini ve bunlardan bazılarının *mürsel*, bazılarının da kendi cümleleri olduğunu⁸⁵ söylemişlerdir.

Abdullatîf Rahmânî de Zühri'nin muhaddisler nezdinde son derece güvenilir, doğru sözlü ve emin bir kişi olmasına rağmen, hadis rivayeti konusunda dikkatli olmadığını, kendi sözlerini hadise karıştırarak sunduğu için insanlar onun sözlerini hadis kabul ettiğini ve bu sebepten Zühri'ye "Hadisten kendi sözlerini ayır, karıştırma" diye ikaz edildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, bunun sadece Zühri'nin tek başına bir beyanı olduğu ve mütevatir olarak sabit olan ve tüm İslâm âleminin üzerinde ittifak ettiği bir meseleye aykırı olabileceği ve bu nedenle rivayetin sahih kabul edilemeyeceğini beyan etmiştir.⁸⁶

Diğer taraftan Rahmânî; Buhârî'nin "Kitâbu'l-Ahkâm"ında İbn Şihâb ez-Zühri'den İbrâhîm b. Sa'd'ın rivayeti ile yine Buhârî'de Tevbe sûresinin tefsirinde Zühri'den Şuayb'ın rivayetini karşılaştırarak Zühri'nin bu iki öğrencisinin aynı rivayeti farklı şekillerde naklettiğini göstermiştir. Aşağıda bu iki rivayetin karşılaştırılması yer almaktadır.⁸⁷

⁷⁷ İmâdi, *İmâm Zuhri and İmâm Taberi*, 80-90.

⁷⁸ Hatib Bağdâdî, *el-Kifâye* (Haydarabad: Dâ'iretü'l-Ma'ârif, 1357 H), 356; Tahhân, *Teyisr*, 71.

⁷⁹ İmâdi, *İmâm Zuhri and İmâm Taberi*, 137; Ebü'l-Fadl Ahmed b. 'Alî b. Hacer el-'Askalânî, *Tabakâtü'l-müdelîsin*, (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 45.

⁸⁰ İsnad zincirinde kopukluk olmayan ve Peygamber'e (a.s.) kadar uzanan hadislerle verilen isimdir. Bkz. Tahhân, *Teyisr*, 134.

⁸¹ İmâdi, *İmâm Zuhri and İmâm Taberi*, 136-137; Ebü 'Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdullah ez-Zehabî, *Tezkiretü'l-huffâz*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/109

⁸² Ebü'l-Fadl Ahmed b. 'Alî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzibü't-tehzib* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1984), 9/398.

⁸³ Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1/111.

⁸⁴ Abdullah ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 5/338-339.

⁸⁵ Ebü 'Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *Târihu'l-kebir* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/286.

⁸⁶ Rahmânî, *Târihu'l-Kur'an*, 124.

⁸⁷ Rahmânî, *Târihu'l-Kur'an*, 125-126

İbrâhîm'in Zühri'den rivayeti

قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِقِرَاءِ الْقُرْآنِ

Yemame Savaşı'nda birçok Kur'an okuyucusu şehit oldu

وَمِنَ الْعُسْبِ وَالرِّقَاعِ وَاللِّخَافِ وَصُدُّوا الرَّجَالَ

İbrahim'in rivayetinde "اكناف" yerinde "لخاف" vardır.

فَوَجَدْتُ آخِرَ سُورَةِ التَّوْبَةِ

مع خزيمه اوابى خزيمه

Bu rivayette bu ifade yoktur

Bu rivayette bu ifade yoktur

Şuayb'ın Zühri'den rivayeti,

قَدْ اسْتَحَرَّ يَوْمَ الْيَمَامَةِ بِالنَّاسِ

Yemame Savaşı'nda birçok insan öldü

مِنَ الرِّقَاعِ وَالْأَكْنَفِ وَالْعُسْبِ وَصُدُّوا الرَّجَالَ

حَتَّى وَجَدْتُ مِنْ سُورَةِ التَّوْبَةِ آيَتَيْنِ

مع خزيمه الأنصاري

لَمَّا جِدْهُمَا مَعَ أَحَدٍ غَيْرِهِ

فَالْحَقَّتْهَا فِي صَوْرَتِهَا خَزِيمَةٌ

Yukardaki bu bilgiler onun güvenilirliği hakkında soru işareti oluşturmaktadır. Kendisine sorulan sorulara farklı cevaplar verdiği ve daha önce söylediklerini unuttuğu,⁸⁸ o andaki ruh hali nasıl ise ona göre cevap verdiği, kendini yorgun hissettiğinde *mürsel* hadisleri, kendini zinde hissettiğinde *muttasıl* olanları rivayet ettiği ve bu durumun onu arkadaşları nezdinde güvenilmez kıldırdığı⁸⁹ ifade edilmektedir. Bu açıklamalara göre, İbn Şihâb ez-Zühri ve talebeleri kanalıyla gelen tüm rivayet zincirlerinin öyle ya da böyle birtakım kusurları olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰

2. HZ. OSMAN ZAMANINDA KUR'ÂN'IN CEM'İ

Hz. Osman döneminde hazırlanan Kur'an kopyası hakkında Sahih-i Buhârî'de yer alan rivayet şöyledir;

Mûsâ, İbrahim b. Sa'd'dan; Sa'd, İbn Şihâb ez-Zühri'den; Zühri, Enes b. Mâlik'ten rivayet etmektedir ki, Ermenistan ve Azerbaycan seferlerine katılan Huzeýfe b. Yemân, Irak halkı ile Şam halkının Kur'an'ın kıraatı konusundaki tartışmalarına şahit oldu ve bu durum Huzeýfe'yi endişelendirdi. Medine'ye gelince durumu Hz. Osman'a haber vererek şöyle dedi: "Ey inananların lideri! Yahudi ve Hristiyan'ların kitapları hakkında ihtilafa düştükleri gibi

⁸⁸ 'Abbâs b. Muhammed b. Hâtim ed-Dûri, *Târîhu Yahyâ ibn Mâ'in* (Mekke: 1979), 4/490.

⁸⁹ Muhammed b. 'Abdu'l-Bâki b. Yûsuf ez-Zürkânî, *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta' İmâm Mâlik* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l- 'İmiyye, 1411 H), 3/476.

⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. Saleem, *Collection of the Qur'an*, 118-122.

kitaplarında ihtilafa düşmeden önce bu millete yetiş⁹¹ Bunun üzerine Hz. Osman, Hafsa'ya şöyle bir haber gönderdi: “Kur’ân metnini bize gönder ki bizde ondan eksiksiz Kur’ân kopyaları yapalım ve sonra Kur’ân metnini sana geri iade edelim.” Hafsa elindeki Kur’ân kopyasını Hz. Osman’a gönderdi. Daha sonra Hz. Osman; Zeyd b. Sâbit, Abdullâh b. Zübeyr, Sa’id b. el-‘Âs ve ‘Abdurrahmân b. Hâriş’e eksiksiz şekilde Kur’ân kopyaları çıkarmalarını emretti. Osman üç Kureyşliye şöyle dedi: “Eğer Kur’ân’ın yazımında Zeyd b. Sâbit ile bir görüş ayrılığı yaşarsanız, Kur’ân’ın indirildiği lehçe olan Kureyş lehçesinde yazın.” Bu şekilde yaptılar ve birçok kopya çıkardılar. Ardından Hz. Osman, Kur’ân kopyasını Hafsa’ya iade etti. Hz. Osman bu kopyalardan her birini İslâm beldelerine gönderdi ve diğer bütün Kur’ân kopyalarının yakılmasını emretti. Zeyd b. Sâbit şöyle ekledi: “Ahzâb sûresinden bir âyeti Kur’ân kopyasını çıkarırken atladım ve onu Allah’ın Resulü (a.s.) okurken duymuştum. Bu âyeti araştırdım ve Huzeyme b. Sâbit el-Ensârî’de buldum. Âyet şu şekildeydi:

“İnananlardan öyle erler vardır ki, Allah’a verdikleri sözde sadakatle dururlar.”⁹² Bu âyeti, mushaftaki yerine yerleştirdik.⁹³

2.1. Rivayetin Metin Açısından Değerlendirilmesi

2.1.1. Kayıp âyet: Ahzab sûresinin 23. âyeti

Hz. Ebû Bekir’in mushafından yaklaşık on üç yıl sonra eksik bir âyet tespit edilmesi akla bazı soruları getirmektedir. Bu süre zarfında hiç kimse bu Kur’ân’ı okumadılar mı? Okudularsa eksik âyeti fark etmediler mi? Eksik âyetin Huzeyme ya da Ebû Huzeyme’de bulunması, rivayeti daha fazla şüpheli hale getirmiyor mu? Sahâbenin ileri gelenlerinde ve birçok sahâbede yazılı Kur’ân kopyaları varken âyetin sadece bir kişide bulunması mümkün olabilir mi?

Temennâ ‘İmâdî’nin de bu husustaki eleştirileri şu şekildedir:⁹⁴

(1) Sümâme’nin Enes b. Mâlik’ten bildirdiğine göre Ahzâb 23. âyeti, Enes b. Nadr hakkında indirilmiştir.⁹⁵ Enes bu âyeti biliyordu. O zaman neden bu âyet sadece Huzeyme’de bulunsun?

(2) Temennâ ‘İmâdî’ye göre bu rivayetin tüm versiyonlarında bu olayı

⁹¹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târih*, 3/11, 85, 86; Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm Ebû Şâme el-Makdisî, *Kitâbu’l-mürşidü’l-vecîz*, thk. Tayyar Altıkulaç, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1986), 50.

⁹² Ahzâb, 33/23.

⁹³ Buhârî, *el-Câmi’us-sahîh*, 4/1908 (no: 4702); Tirmizî, *Sünen*, 5/284 (no: 3104); en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 5/6 (no: 7988); Ebû ‘Ubeyd, *Fedâilü’l-Kur’ân*, 153-154; Ebû Dâvûd, *Kitâbu’l-mesâhîf*, 25-26; Taberî, *Câmi’ul-beyân*, 1/33; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 39-40.

⁹⁴ ‘İmâdî, *Cem’ü’l-Kur’ân*, 253-260; Detaylı bilgi için bkz. Saleem, *Collection of the Qur’ân*, 167-170.

⁹⁵ Buhârî, *el-Câmi’us-sahîh*, 4/1795; 3/1032 (no: 2651).

amcasından bildiren sadece Huzeyme b. Sâbit'in oğlu 'Umâre b. Huzeyme'dir (30-105 H).⁹⁶ Sahâbe olduğu iddia edilen bu amcanın adı belirtilmemiştir. İbn Mendah (ö. 395 H) ancak üç yüzyıl sonra bu sırrı çözebilmiş ve adının 'Umâre b. Sâbit' olduğunu belirlemiştir. Burada 'Umâre b. Huzeyme'nin rivayet ettiği sahâbenin ismiyle ilgili bir tutarsızlık var. İbn Mendah'a göre adı 'Umâre b. Sâbit'tir. İbn Sa'd da⁹⁷ 'Umâre b. Huzeyme'nin, amcasının adını belirtmediğine işaret etmiştir. Fakat İbn Hacer,⁹⁸ Veliyyüddîn el-İrakî'nin *Kitâbu'l-Etrâf bi Evhâmi'l-Etrâf*'ında amcasının iyi tanındığından bahsettiğini ve Ebû Ahmed el-Askerî'nin *es-Sahâbe* kitabında adının Ubeydullah olduğunu belirtmiştir.⁹⁹ Bu rivayet zincirinde belirsizlikler vardır ve kuşkuludur zaten başında İbn Şihâb ez-Zührî vardır. Huzeyme b. Sâbit ile başlıyor, torunu Muhammed b. 'Umâre b. Huzeyme b. Sâbit ondan rivayet ediyor. Bu senedle ilgili sorunlardan birincisi; İbn Hacer'e göre, Muhammed b. 'Umâre b. Huzeyme b. Sâbit iyi bilinen bir kişi değildir.

İkincisi, Huzeyme b. Sâbit, hicretin 37. yılında Siffin savaşında öldüğünde 'Umâre b. Huzeyme yedi yaşındaydı ve Muhammed b. 'Umâre'nin büyük-babasını görmesi veya duyması mümkün değildir. Belki de bu nedenle İbn Hacer, onun *mürsel* rivayetleri anlattığını söylemiştir.¹⁰⁰

(3) Bu rivayetin bütün isnad zincirinde adı geçen asıl kişi, İbn Şihâb ez-Zührî'dir. O da *irsâl, tedlîs ve idrâc* ile suçlanmaktadır.

Rahmânî de bu sûrenin Hz. Peygamber (a.s.) tarafından baştan sona okunduğunu, Hz. Ali'nin hicretin 9. Yılında Arafat, Mina ve Mekke'de bu sureyi okuduğunu, Peygamber Efendimiz'in bu sûrenin ezberlenmesini emrettiğini söyleyerek bu âyetlerin sadece Huzeyme'de bulunmasını hiçbir Müslüman'ın kabul etmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁰¹

2.1.2. Hafsa Mushaf'ı ve yazıda ihtilaf olayı

Hz. Osman, Kur'ân'ın cem'i için Zeyd b. Sâbit ile birlikte 'Abdullah b. Zübeyir, Sa'id b. el- 'Âs, 'Abdurrahmân b. el-Hâris b. Hişâm'ı görevlendirdi ve "eğer Zeyd ile Kur'ân'ın kelimelerinin yazımı hususunda ihtilaf ederseniz Zeyd'e göre değil Kureyş lehçesine göre yazınız" dedi. Burada Imâdî diyor ki; hâlbuki Ebû Bekir cem' olayında sadece Zeyd'i görevlendirmiş ve ona böyle bir telkinde de bulunmamıştı. Üstelik bu görev için onu tek başına görev-

⁹⁶ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehziib*, 409; Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 169.

⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 4/379.

⁹⁸ İbn Hacer, *Tehziibü't-tehziib*, 12/404.

⁹⁹ Ebubekr 'Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *Musannaf* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 149 H), 8/366, (no:15566).

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Tehziibü't-tehziib*, 193; Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 172-173.

¹⁰¹ Rahmânî, *Târihu'l-Kur'ân*, 131

lendirmişti. Bunu Buhâri hadisinde geçen ifadelerden anlıyoruz. Rivayette tekil ifadeler yer almaktadır:

ارسل الى - انك رجل شاب ، لا نت همك ، و كنت تكتب ، ففتح القرآن ، فجمعه ، وجدته ، لم اجدها-
 "لكان ائقل على قلت يراجعني ، صدرى ، ففتتبع ، اجمعه ، وجدته ، لم اجدها-
 Eğer bir tane bile yardımcı olsaydı ifadelerde *cem-i mütekellim* veya *tesniye* zamirleri kullanacaktı. Ömer de Ebû Bekir de bu hususta Zeyd'e güvenmişlerdi. Onlar onun Kureyşli olmadığını ve Kur'ân'ın da Kureyş dilinde indiğini düşünmediler mi? Eğer Hz. Osman'ın; Hz. Hafsa'dan istinsah edilmek üzere aldığı mushaf, Hz. Ebû Bekir zamanında Zeyd tarafından tek başına tertip ve tedvin edilen mushaf olsaydı Hz. Osman, bu istinsah işinde üç Kureyşli kâtime görev vermez ve Zeyd ile ihtilafa düştüğünüzde Kureyş lehçesi ile yazın demezdi. Çünkü bu kişi, daha önceki iki halifenin güvendiği ve görevlendirdiği Zeyd b. Sâbitti.¹⁰²

Tirmizî'de şu rivayet de vardır: Zühri dedi ki; o gün "التابوت" ve "التابوه" kelimeleri üzerinde dört kâtip arasında ihtilaf oldu. Kureyşli üç kâtip "تابوت" ve Zeyd b. Sâbit ise "تابوه" yazılmasını istiyordu. Bu ihtilaf Hz. Osman'a sorulduğunda o "تابوت" yazılmasını istedi çünkü Kur'ân Kureyş dilinde indi.¹⁰³ Ebû Bekir'in hazırladığı ve Zeyd b. Sâbit'in başkanlık yaptığı derlemede bu kelime nasıl yazılmıştı? التَّابُوتُ veya التَّابُوه miydi? Eğer التَّابُوتُ ise neden Zeyd التَّابُوه üzerinde ısrar etti ki bu dava Hz. Osman'a kadar taşındı? Eğer التَّابُوه yazıldıysa, o zaman Hz. Osman, önceki iki halifesine muhalefet etmezdi, eğer bunu yapacak olsaydı o zaman Muhâcir ve Ensâr'ın görüşünü alıp ona göre bir karar verirdi. Üstelik Zeyd b. Sâbit, yazıyı Mekkeli savaş esirlerinden yani Kureyş'ten öğrenmişti ve o yüzden Kureyş'in yazı tarzına muhalefet etmezdi. Eğer rivayette "التابوت" ve "التابوه"da sadece yazı tarzında ihtilaf kastedilmişse ve rivayette "ت" ve "ه" telaffuz farkı amaçlanmışsa, o zaman Zeyd, bu kelimeyi Hz. Muhammed'den (a.s.) nasıl öğrenmişti?¹⁰⁴ Bu ve benzeri sorular bizi Zeyd'in; üç Kureyş'li heyet üyesinden farklı düşünemeyeceği, Peygamber Efendimizden işittiği telaffuza karşı bir telaffuz çıkarıp onda ısrar edemeyeceği ve التَّابُوتُ kelimesinin yazılışındaki tercihinin reddedilemeyeceği¹⁰⁵ sonucuna götürmektedir. İbn Şihâb ez-Zühri kanalıyla gelen bu rivayetin de Ebû Bekir döneminde olduğu gibi isnad zinciri düşünüldüğünde *garib* olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁰² İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 192

¹⁰³ Tirmizî, *Sünen*, 5/284 (no: 3104); Buhâri, *el-Câmi'us-sahih*, 4/1795, (no: 4506); Hanbel, *Müsned*, 5/188, (no: 21683); en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/430 (no: 11401).

¹⁰⁴ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 282-283.

¹⁰⁵ Rahmâni, *Târihu'l-Kur'ân*, 139-140.

2.1.3. Hz. Osman'ın yöntemi

Kıraat farklılıklarını çözmek için Hz. Osman heyete, Kureyş lehçesiyle yazmaları talimatını vermişti. Ancak bu konudaki rivayetler farklıdır.¹⁰⁶

Hz. Ali'ye atfedilen¹⁰⁷ bir görüşe göre Osman, Müslümanları bir kıraatte birleştirmiştir. Katâde b. Di'âme (ö. 117 H)¹⁰⁸ ve Abdurrahmân b. Mehdî'ye (ö. 135-198 H)¹⁰⁹ göre Osman, Müslümanları bir mushafta birleştirmiştir. Bir mushafta birleştirme bazılarına göre; *son arza* ve Peygamberimiz tarafından doğrulanan ve tanımlanan kıraatte insanları birleştirmedir. Hâris b. Muhâsibî (ö. 243 H) ve Begavî'ye (ö. 516 H) göre¹¹⁰ Osman, mushafları tek harf üzerine toplamıştır. Taberî ve İbn Hacer (ö. 852 H), Hz. Osman'ın yedi harften altısını atıp sadece birini aldığını söylemişlerdir. Fakat bütün bu önlemler ile Kur'ân'ın imlâ yapısında yer alabilecek hatalı kıraatler ortadan kaldırılamamıştır. Böyle noktasız ve harekesiz bir mushaf ile hareke ve nokta ihtilafı nasıl kaldırılacaktı? Her ülkeye hatta her karyeye ve her mahalleye bir Kureyşli kârî gönderilmedikçe ve gönderilen mushafları harekeleyip noktalamadıkça bu ihtilafları kaldırmak imkânsızdır. Bunun önüne geçilmesi ancak şu iki şeyden birinin yapılmasıyla gerçekleşebilir. Birincisi; Hattın imlâ yapısındaki sesli işaretlerin tanıtılması ki bu daha sonra Ebü'l-Esved ed-Düeli ile gerçekleşmiştir. İkincisi de kopyaların, doğru kıraati ezbere bilen hâfızlara emanet edilmesi. Hz. Osman'ın şehirlere gönderdiği kopyalarla birlikte onu öğretecek hâfızları da gönderdiği söylense de rivayetler bunun aksini söylemektedir.¹¹¹

2.1.4. Ordular arasındaki anlaşmazlığın niteliği

Hz. Osman'ın Kur'ân'ı cem' etmesinin merkezinde İbn Şihâb ez-Zührî yer almaktadır. Ömer İbn Şebbe (ö. 262/876), *Târihu'l-Medîne*'sinde, Eslem b. Sehl el-Vâsîti (ö. 292/905) *Târihu Vâsıtı*'nda ve İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) *Fihrist*'inde bilinen standart rivayeti kaydetmişlerdir. Rivayet, Ermenistan ve Azerbaycan cephelerinde Suriye ve Irak orduları arasında yaşanan anlaşmazlıkları Huzeyfe kanalıyla bize bildirmektedir. Fakat ilk dört yüzyıl tarihçileri Kur'ân'ın kıraati konusunda iki ordu arasında herhangi bir anlaşmazlık

¹⁰⁶ Daha detaylı bilgi için bkz. Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 187-191.

¹⁰⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/42, (no: 2204).

¹⁰⁸ Dâni, *el-Mukni*, 6.

¹⁰⁹ Ebû Dâvûd, *Kitâbu'l-mesâhif*, 19.

¹¹⁰ Begavî, *Şerhu's-sünne*, 4/523.

¹¹¹ Abdu'l-Fettâh el-Kadi, *el-Kırâât fi nazari'l-müsteşrikin ve'l-mülhidin* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2005), 42-43; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/358-361; 5/445; Buhari, *Târihu'l-kebir*, 3/380; 5/8; el-Mizzî, *Tehzibü'l-kemâl*, 10/24-31; 14/553; 28/369-374; İbn Hacer, *Takribü't-tehzib*, 543; Zehebî, *Siyer-i 'alamü'n-nübelâ*, 2/426-441; 3/21-32; İbn Hacer, *Tehzibü't-tehzib*, 5/201.

yaşandığından bahsetmezler. Bazıları da iki ordu arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın savaş ganimetlerinin dağıtımıyla ilgili olduğunu bildirirler.¹¹²

Suriye ve Irak orduları arasında çıkan anlaşmazlığın Kur'ân okumadaki farklılıklardan kaynaklandığını bildiren ilk tarihçi Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir'dir (ö. 571/1176). Ona göre olay şöyledir:¹¹³ Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Saîd b. el-Âs'a (ö. 59/679) Ermenistan-Azerbaycan savaşından Kûfe'ye dönerken Irak ve Suriye orduları arasında Kur'ân'ın kıraati konusunda tartışma yaşandığını söyler. Bu haber, Taberî'nin *Târih*'inde de yer alır. Ancak Taberî, Seyf b. Ömer'in (ö. 180/796), Huzeyfe'nin Kûfe'ye dönerken Saîd b. el-Âs'a (ö. 59/679) herhangi bir kıraat farklılığı bildirdiğinden bahsetmediğini de söyler.¹¹⁴ Seyf b. Ömer'in rivayeti, halkın Kur'ân'ı farklı okuduklarına dair herhangi bir bilgi içermemektedir. İbn 'Asâkir'den önceki el-Vâkidî (ö. 207/823), el-Belâzürî (279/892-93), el-Ya'kûbî (ö. 292/905), Ebû Arûbe (ö. 318/931), İbn Abdilber en-Nemerî (463/1071) ve İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) gibi tarihçiler, Irak ve Suriye askerleri arasında Kur'ân kıraati konusunda herhangi bir farklılıktan bahsetmemektedirler. İbn 'Asâkir'den sonra bile Abdurrahmân el-Mizzî (ö. 742/1341) gibi *ricâl* yetkilileri, Zehebî (ö. 748/1348) gibi tarihçiler ve İbn Kesir (ö. 774/1373), Suriye ve Irak ordularının buluşmaları sırasında Kur'ân kıraatinde herhangi bir farklılık bildirmezler.¹¹⁵ İbn 'Asâkir'den sonra iki ordu arasındaki anlaşmazlığın nedenini Kur'ân kıraati olarak gören ünlü tarihçiler; İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Ebü'l-Fidâ' (ö. 732/1331), İbnü'l-Verdî (ö. 749/1349) ve İbn Haldûn'dur (ö. 808/1406).¹¹⁶ Hâkim en-Nisâbü'rî (ö. 405/1014) *el-Mustedrek*'inde¹¹⁷ ve Beyhakî (ö. 458/1066) de *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında,¹¹⁸ ortaya çıkan tartışmanın savaş ganimetleriyle ilgili olduğunu söylemişlerdir.

İlk dönem tarihçileri Suriye ve Irak orduları arasındaki anlaşmazlığın iki nedeninden bahsetmişlerdir:¹¹⁹

Birincisi; bu konudaki en güvenilir bilgi, Belâzürî'nin rivayetinde Selmân b. Rebîa (ö. 32/652-53) ile Habîb b. Mesleme'nin (ö. 42/662) liderlik konusunda tartıştığını ifade eden bilgidir.¹²⁰ Olay şudur: Hicretin 32 yılında Hz. Osman, Saîd b. el-Âs'a (ö. 59/679); Selmân b. Rebîa'yı bir orduyla Ermenistan'ın Bab

¹¹² Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 191.

¹¹³ Ebü'l-Kâsım 'Ali b. Hüseyin b. 'Asâkir, *Târih-i Medîne-i Dimaşk*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1995), 39/241-242.

¹¹⁴ Taberî, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 2/614.

¹¹⁵ Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 212

¹¹⁶ Ebu'l-Fidâ İsmail b. 'Ali, *Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, (Kahire: 1325 H), 1/264-266; Ömer b. Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târih* (Beirut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, 1417 H), 144; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 2/477-478; 3/8-9; 3/26-27.

¹¹⁷ Hâkim, *el-Mustedrek*, 3/389, (no: 5472).

¹¹⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/335, (no: 12706).

¹¹⁹ Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 213

¹²⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, 201

şehrine göndermesini söylemiş, Habîb b. Mesleme liderliğindeki Suriye ordusuyla onu daha da güçlendirerek Selmân'ı da onun lideri olarak atamış ancak Habîb, liderliğini kabul etmeyi reddetmiş ve Selmân öldürülmekle tehdit edilmiştir. Huzeyfe b. Yemân da bu olaylara şahid olmuştur.¹²¹ Belâzürî tarafından kaydedilen bu rivayet, iki ordu arasındaki ihtilafın savaş ganimetinden dolayı ortaya çıktığını bildirmektedir. Vâkidî'nin *Futûhu'l-İslâm*'daki rivayeti de bunu büyük ölçüde desteklemektedir. Vâkidî (ö. 207/823); Suriye valisi Muaviye'nin (ö. 60/680) Habîb b. Mesleme'yi Ermenistan'ı fethetmek için gönderdiği ve onun da Samasat'da Roma ordusuyla karşılaştığı, takviye için Selmân b. Reb'â komutasında on bin kişilik bir Küfe ordusu gönderildiği fakat Habîb'in zaferin Irak ordusuna nispet edileceği endişesiyle Selmân'ı beklemeden bir gece baskınıyla Roma ordusunu mağlup ettiğini ve daha sonra ganimetin paylaşımı konusunda ihtilaf çıktığını söylemektedir.¹²²

İkincisi, ihtilafın komutanlıktan kaynaklandığını söyleyen ilk kişi, Seyf b. Ömer'dir. Seyf b. Ömer (ö. 180/796) ve daha sonraki bazı tarihçiler, Suriye ve Irak ordularının anlaşmazlığını iki komutan arasındaki liderlik meselesinden kaynaklandığını söylemişlerdir.¹²³ İbn Kesîr (ö. 774/1373) de ihtilafı liderlik meselesine bağlamaktadır.¹²⁴

Üçüncüsü, Ebû Mihnef'in (ö. 157/773-74) Taberî tarafından kaydedilen rivayetinde, iki ordu arasında ortaya çıkan herhangi bir ihtilafı kaydetmemektedir.¹²⁵

Bu değerlendirmeler, iki ordu arasında fiilen ortaya çıkan anlaşmazlıkların savaş ganimetleriyle ilgili olmasının daha olası olduğunu göstermektedir.

2.1.5. Hz. Osman'ın ümmeti tek bir yazı üzere toplaması

Hz. Osman dönemine kadar Kur'ân farklı lehçelerle okunmaya devam etti. Bu durumun ileride ihtilaf sebebi olacağı anlaşılınca Hz. Osman, sahâbenin meşveretiyle bir Kur'ân metni hazırlamaya karar verdi ve bir yazı tarzı ve bir metin üzere Kur'ân'ı topladı. Bu yazı tarzına Fatihâ suresinde “يوم الدين مَلِك” âyetinin “مَلِك يوم الدين” şeklindeki yazılışını örnek olarak verebiliriz. Bu yazı tarzı her iki kıraate de uygundur. Hem “مَلِك” okunsun hem de “مَلِك” okunsun diye yazı şekli “مَلِك” yazılarak *mim* üzerine dikey bir çizgi konulduğunda *mâliki*, konulmadığında *meliki* okunur. Böylece Kur'ân'ın bir yazı tarzı oluştu ve şahsî mushaflar yaktırıldı. Daha sonra bazı şehirlere bu mushaflardan

¹²¹ Saleem, *Collection of the Qur'an*, 196

¹²² Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer el-Vâkidî, *Kitâbu fütûhu'l-İslâm li bilâdi'l- 'acem ve Horâsân* (Mısır: Matba'atü'l-Mahrûsa, 1309 H), 138-144; Saleem, *Collection of the Qur'an*, 197.

¹²³ Saleem, *Collection of the Qur'an*, 192.

¹²⁴ İmâdüddin İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye fi'l-târih*, (Kahire:1963), 7/149-150; 7/158; 7/160.

¹²⁵ Detaylı bilgi için bk. Shehzad Saleem, *Collection of the Qur'an*, 193-195.

gönderildi ki bunlar; Medine, Mekke, Dımaşk, Kûfe, Yemen, Bahreyn ve Basrâdır. Ondan sonra günümüze kadar yazılan bütün mushaf-lara, *Mushaf-ı Osmânî* ismi verilerek resmî metin halini aldı.¹²⁶

2.2. İsnad Açısından Değerlendirme: Tirmizî ve Buhârî Rivayetleri

Hiz. Osman'ın Kur'ân'ı cem' heyetinde yer alanlar التَّابُوتِ ve التَّابُوهُ arasında anlaşılamadılar. Heyetin üç Kureyşli üyesi التَّابُوتِ kelimesinin doğru yazım şekli olduğunu belirttiler, Zeyd ise التَّابُوهُ şeklinde yazılmasında ısrar etti. Bu ihtilaf Osman'a intikal ettiğinde التَّابُوتِ yazın çünkü "Kur'ân Kureyş lehçesinde indirildi" dedi.¹²⁷

Tirmizî'nin rivayet zinciri şöyledir: Enes b. Mâlik-İbn Şihâb ez-Zührî-İbrahim b. Sa'd-Abdurrahmân b. Mehdî-Muhammed b. Beşşâr-Tirmizî. Buna karşı, Buhârî'nin ana rivayet zinciri şöyledir: Enes b. Mâlik-İbn Şihâb ez-Zührî-İbrâhîm b. Sa'd-Musa b. İsmail-Buhârî.¹²⁸

İmâdî ve Shehzad Saleem, Tirmizî'de yer alan Muhammed b. Beşşâr'ın Buhârî'nin hocası olduğunu ve ondan ikiyiz civarında hadis rivayet etmiş olmasına rağmen bu hadisteki rolünden bahsetmediğini söylerler. Onlara göre bu ilavenin temeli zayıf görünmektedir. Ayrıca bu rivayetin tüm versiyonlarında yer alan İbn Şihâb ez-Zührî'nin şüpheli kişiliğini ciddi biçimde eleştirirler. Onlara göre bu rivayeti bize bildiren Enes b. Mâlik'tir. Hicri 93 yılında ve 103 yaşında ölmüştür. Rivayetleri 229 ravi tarafından aktarılmıştır.¹²⁹ Öğrencilerinden bu rivayetin sadece İbn Şihâb ez-Zührî tarafından aktarılması gariptir. Burada İmâdî, İbrâhîm İbn Sa'd'ın İbn Şihâb ez-Zührî'den daha zayıf bir ravi olduğunu da ifade etmektedir.¹³⁰

SONUÇ

Bu makalenin amacı, Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Osman zamanında Kur'ân'ın cem'i ile ilgili rivayetlerin eleştirel bir analizini yapmaktır.

Kur'ân'ın Hiz. Ebû Bekir zamanında cem' edildiği ve Zeyd b. Sâbit'in, Hiz. Ömer'in tavsiyesi ve Hiz. Ebû Bekir'in emriyle Kur'ân'ı topladığı rivayeti; İmâdî, Rahmânî ve Shehzad Saleem tarafından rivayeten ve dirayeten bir eleştiriye tabi tutulmuş ve Hiz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân'ın cem'i olayının

¹²⁶ İsrar Ahmed, *Beyânu'l-Kur'ân*, (Lahor: 2008), 1/22 ab-23ab.

¹²⁷ Tirmizî, *Sünen*, 5/284 (no: 3104)

¹²⁸ Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 178-179.

¹²⁹ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 260-261; 275-276; Mizzi, *Tehzîbu'l-kemâl*, 3/354-363; Saleem, *Collection of the Qur'ân*, 187

¹³⁰ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'ân*, 147, 260-261; 275-276.

resmî statüde gerçekleşmediği bir takım delillerle açıklanmıştır.¹³¹ Onlara göre bu cem' olayının iki nedenden ötürü kişisel bir çaba olduğu ortaya çıkmaktadır:

Birincisi; Eğer Hz. Ebû Bekir devlete ait resmî bir mushaf yazdırdıysa bu mushaf niçin Hz. Ömer'den Hafsa'ya geçti? Hz. Osman bu mushafı istediğinde neden Hafsa isteksiz davrandı ve daha sonra Osman aldıktan sonra tekrar neden geri verdi?

İkincisi; Bu mushaf, Hz. Ebubekir veya Hz. Ömer tarafından hiç kullanılmamıştır. Amaç Kur'an'ı korumak idiyse neden bu mushaftan insanlar kopyalar edinerek çoğaltmamışlar? Her sahâbe kendi mushafını yazmaya devam etmiş ve yazdıklarını da bu mushafla karşılaştırmayı hiç düşünmemişler. Hz. Ömer zamanında Kur'an'ın her tarafa ulaştırılması konusunda büyük çaba harcanmış ama bu mushafa müracaat edilmemiş ve kopyaları yapılmamıştır. Bu mushaf, Hz. Hafsa'nın yanında kaderine terk edilmiş ve daha sonra Hz. Osman zamanında bir âyetinin eksik olduğu anlaşılmıştır.

Diğer taraftan bu mushafın; İmâm Mâlik'in *Muvatta'*, Müslim'in *el-Câmî'us-Sahîh'i*, İbn Sa'd'ın *Tabakât'ı* ve Taberî'nin *Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk'u* gibi ilk dönem tarih ve hadis kitaplarında yer almaması, Yemâme savaşı ile ilgili rivayetlerdeki çelişkiler, Tevbe sûresinin son âyetleri ile ilgili ihtilafli durumlar, Ebû Bekir'in hilafeti döneminde yazılan bu mushafın devletin resmî mushafı olmadığı delilleri olarak zikredilebilir. Bu durumda geriye bir tek seçenek kalıyor ki o da Hz. Ebû Bekir'in resmi değil, şahsi bir mushaf yazdığını hususudur.

Hz. Osman dönemindeki cem' olayında da Kur'an'da okuma farklılıklarının Kur'an'ın toplanmasına vesile olduğunu ifade eden rivayetler, yazılmayan âyetlerin durumu, Tevbe ve Ahzâb sûrelerindeki âyetler hakkında birbirini tutmayan ifadeler ve Kur'an kopyalarının çelişkilere sahip olduğunu söyleyen rivayetler değerlendirilmiş ve Hz. Osman'a ait derlemenin ve ilgili diğer tarihi bilgileri anlatan asıl rivayetin güvenilir olmadığı hususundaki tereddütler ortaya konulmuştur. Burada Hz. Osman'ın yaptığı işin Müslümanları tek bir yazı sisteminde birleştirdiği ve buna uygun bir metin vücuda getirerek bazı sahte metinleri yaktığı ve Kur'an'ı çoğaltarak bazı önemli şehirlere gönderdiğini söyleyebiliriz.

Biz bu makalede klasik anlayıştan farklı bir yaklaşım sergileyen Temennâ 'İmâdî, Rahmânî ve Shehzad Saleem'in görüşlerine ağırlıklı olarak yer verdik. Onlara göre, Kur'an'ın cem' edilmesinin Hz. Ebubekir ve Hz. Osman tarafından yapıldığına dair rivayetler *metin* ve *sened* açısından değerlendirildiğinde ciddi hatalar barındırdığı ve güvenilmez olduğu anlaşılmaktadır.

¹³¹ İmâdî, *Cem'u'l-Kur'an*, 401.

Ancak bu görüş Kur'ân araştırmacılarına cazip gelse de içinde bazı tezatları ve açıklanmaya muhtaç bazı hususları da barındırmaktadır. Biz bu konunun daha derinlemesine araştırılması gerektiğini, geleneksel yaklaşım ile yenilikçi yaklaşımın bir mukayesesinin yapılarak daha dengeli bir sonuca ulaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu makale, Kur'ân'ın cem'i ile ilgili geleneksel Müslüman ve Batı söylemlerinin, tarihi kaynak ve materyallerinin Kur'ân ışığında yeniden değerlendirilmesini önermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullah eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsned*. 6 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Kurtuba, ts.
- 'Âlim, Ömer Lutfi. *el-Müsteşrikûn ve'l-Kur'ân*. Malta: 1991.
- 'Âmilî, Ali Kûrânî. *Tedvînü'l-Kur'ân*. Kum: Dâru'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1. Basım, 1418/1997.
- 'Aynî, Bedrüddîn Mahmûd İbn Ahmad İbn Mûsâ İbn Ahmed. *'Umdetü'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l Arabî, ts.
- Begavî, Hüseyin b. Mes'ûd. *Şerhu's-sünne*. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. Basım, 1983.
- Belâzürî, Ahmed İbni Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1978.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 Cilt. Mekke: Mektebetü'd-Dâri'l-Bâz, 1994.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Câmiu's-sahih*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn. Kesîr, 3. Basım, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *Târîhu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Caetani, Leona. *Annali Dell' İslâm*. Milano: 1905.
- Dânî, Ebû 'Amr 'Osmân İbn Sa'îd. *el-Muknî fî ma'rifeti mesâhif-i ehli'l-emsâr*. Damaskus: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1983.
- Dürî, 'Abbâs İbn Muhammed İbn Hâtîm. *Târîhu Yahyâ İbn Ma'în*. Mekke: 1. Basım, 1979.
- Ebû Dâvûd, Ebu Bekr Abdullah b. Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Kitâbu'l-mesâhif*. Mısır: Matba'atü'r-Rahmâniyye, 1. Basım, 1936.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn 'Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm. *el-Mürşidü'l-vecîz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1. Basım, 2002.
- Ebû Şâme, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim el-Makdisî. *Kitâbu'l-*

- mürşidü'l-vecîz*. thk. Tayyar Altıkulaç. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1986.
- Ebü 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm. *Fedâ'ilu'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 1991.
- Ebü Ya'lâ, Ahmad b. 'Alî. *Müsned*. Damaskus: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984.
- Ebü'l-Fidâ, İsmail b. 'Alî. *Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*. Kahire: 1325.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. 'Abdullah. *el-Müstedrek ale's-sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Ata. Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 1990.
- Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*. Haydarabad: Dâ'iretü'l-Ma'ârif, 1 Basım, 1357/1938.
- Hucetî, Muhammed Bâkır. *Târihu'l-Kur'ân*. Tahran: ts.
- 'İclî, Ahmed b. 'Abdullah b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikât*. Medine: Mektebetü'd-dâr, 1. Basım, 1985.
- 'Imâdî, Tamannâ Mucibî Puhlvârvî. *Cem'u'l-Kur'ân*. Karaçi: Rahmân Publisihing Trust, 2. Basım, 1994.
- 'Imâdî, Tamannâ Mucibî Puhlvârvî. *İmâm Zühri ve İmâm Taberî*. Karaçi: Rahmân Publishing Trust, 1994.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım 'Alî b. Hüseyin. *Târih-u Medîneti Dimaşk*. 70 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr 'Abdullah b. Muhammed. *Musannaf*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1409/1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müde'llisîn*. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. 12 Cilt. *Tehzibü't-tehzib*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1984.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî*. Kahire: Dâru'r-Reyyân, 1. Basım, 1987.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. 9 Cilt. *Fethu'l-bârî*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsî'l- 'Arabî, 4. Basım, 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Takrîbü't-tehzib*. Riyad: 1421/2000.
- İbn Hayyât, Halîfe. *Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Bustî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1 Basım, 1975.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Bustî. *Sahih*. Beyrut: Müessesetü'-Risâle, 2. Basım, 1993.
- İbn Kesir, 'Imâduddîn İsmail. *Fedâilü'l-Kur'ân*. Beyrut: 1987.

- İbn Kesîr, İmâdüddîn İsmail. *el-Bidâye ve'n-nihâye fi't-târih*. Kahire:1963.
- İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammad İbn Ishâk. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddîn el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî, 1. Basım, 1996
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddîn el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. Beyrut: Dâru Beyrut, 1. Basım, 1965.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddîn el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-târih*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l- 'Imiyye, 2. Basım, 1415/1995.
- İbnü'l-Verdî, Ömer b. Muzaffer. *Târih*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l- 'Ilmiyye, 1. Basım, 1417/1996.
- İbnü's-Salâh, Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhaddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-Hadis*. thk. Nureddin Itr. Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1986.
- Kadi, Abdu'l-Fettâh. *el-Kırâât fi nazari'l-müsteşrikîn ve'l-mülhidîn*. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 2005.
- Kastalânî, Ebu'l-Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sâri li şerhi sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî, ts.
- Kurtubî, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*. Kahire: Dâruş-Şu'ab, ts.
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*. Kahire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l- 'Arabî, ts.
- Me'sûd, Hâlid. "Muhammed b. Şihâb ez-Zühri". *Tedebbür*. 21 (1987).
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Zekî. *Tehzibu'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1980.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. *et-Tabakât*. Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1. Basım, 1991.
- Müttakî el-Hindî, Alî b. Hüsâmiddîn b. Abdilmelik b. Kâdîhân, *Kenzü'l- 'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*. thk. Şeyh Bekri Hayyânî. Beyrut: 1985.
- Nesâî, Ebü 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l- 'Ilmiyye, 1. Basım, 1991.
- Rahmânî, Abdullatîf. *Târihu'l-Kur'ân*. Lahor: Matbaa Şuffe, 1. Basım, 2001.
- Râmyâr, Mahmûd. *Târihu'l-Kur'ân*. Lahore: Misbâhu'l-Kur'ân trust, 1. Basım, 1421/2000.
- Sahâvî, İmâduddîn Ali b. Muhammed. *Cemalu'l-kurrâ' ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Ali Hüseyn el-Bevâb. Mekke: ts.

- Saleem, Shehzad. *Collection of the Qur'ân: A Critical and Historical Study of Al-Farâhî's View*. 'A thesis submitted to the University of Wales Lampeter in fulfilment of the requirement for the degree of Doctor of Philosophy', 36/2010
- Suyûtî, Celâleddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Itkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Baydâr: Menşûrât er-Radî, 1. Basım, 1349/2018.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman Ebî Bekr. *el-Itkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, 1. Basım, 1987.
- Şâkir, Ahmed Muhammed. *el-Bâisü'l-hâsîs şerhu ihtisâri'l-ulûmi'l-hadîs*. Kahire: Dâru't-Türâs, 3. Basım, 1979.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân 'an te'vil-i 'âyi'l-Kur'ân*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l- 'Arabî, 1 Basım, 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İmiyye, ts.
- Tahhân, Mahmûd. *Teysîru mustalihu'l-hadîs*. Karaçi: Kadîmî Kütüb Hânah, ts.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *es-Sünen*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l- 'Arabî, ts.
- Vâkîdî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ömer. *Kitâbu fütûhu'l-İslâm li bilâdi'l- 'acem ve Horâsân*. Mısır: Matba'atü'l-Mahrûsai, 1309/1892.
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdullâh. *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1992.
- Zehebî, Ebû 'Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. 'Abdullâh. *Tezkiretü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İlmiyye, ts.
- Zerkelî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l- 'İlm Mallâyîn, 1992.
- Zürkânî, Muhammed 'Abdu'l-Azîm. *Menâhilü'l- 'ırfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l- 'Arabî, 2. Basım, 1998.
- Zürkânî, Muhammed İbn 'Abdu'l-Bâkî İbn Yûsuf. *Şerhu'z-Zürkânî 'alâ Muvatta' İmam Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l- 'İmiyye, 1. Basım, 1411/1990.